

MAHMUD KAŞĞARI

Əbülfəz RƏCƏBLİ*

Öz

Mahmud Kaşğari nəinki ərəb dilçiliyinin Bağdad qrammatika məktəbinin, hətta bütöv ərəb dilçiliyinin fəvqündə durur. Ərəb dilçiliyi ərəb xilafətində yaşayan müxtəlif xalqlardan olan, lakin ərəb dilində və ərəb dilinə aid əsərlər yazan dilçiləri əhatə etsə də, özündə birləşdirsə də, mahiyyətcə sahə dilçiliyidir, Azərbaycan dilçiliyi, rus dilçiliyi, gürcü dilçiliyi, ingilis dilçiliyi və s. kimi milli dilçilikdir. Mahmud Kaşğarının dilçiliyi isə bəşəri dilçilikdir. Düzdür, Mahmud Kaşğari, bəzi ərəb dilçiləri kimi, 30, 40, 43, 50, 100 cildlik əsər yazmamışdır, cəmi dörd cilddən (əslində: üç cilddən) ibarət bir əsər yazmışdır (onun ikinci əsəri hələ tapılmamışdır, bəlkə də heç olmamışdır), lakin o, bu bir əsərdə dilçilikdə iki istiqamətin – iki məktəbin yox, iki cərəyanın yox, iki istiqamətin əsasını qoymuşdur: müqayisəli dilçilik və türkologiya.

Anahtar kelimələr: Kaşğari, kelime, dilbilgisi, Türkçe, dilbilim.

MAHMUD KAŞĞARI

Abstract

Mahmud Kashgari grammar of the Arabic linguistics Baghdad school, is beyond even the entire of Arab linguistic. Different nations in the Arab Caliphate in Arabic linguistics, but the works of the Arabic language and Arabic language covered by the linguists, but united in itself, is essentially a field linguistics, the linguistics, Russian linguistics, Georgian linguistics, English linguistics and so on. Some of these linguistics are national. Mahmud Kashgar's linguistic is about human. However, Mahmud Kashgari, as some Arab linguists, 30, 40, 43, 50, wrote a 100-volume work, a total of four volumes (actually three volumes) has written a work of (his second work was not yet, and maybe never find), but it's a work in two directions linguistics - not two schools, two movements, but laid the foundations of two directions: comparative linguistics and Turkology.

Keywords: Kashgari, word, gramer, Turkish, linguistics.

Giriş

Ərəb dilçiliyində: Mahmud bin əl-Hüseyn bin Məhəmməd əl-Kaşğari. Bu Mahmud Kaşğarının bütöv adıdır. Öz adı Mahmud, atasının adı Hüseyn, babasının adı Məhəmməddir. Mən 1988-ci ildə nəşr olunmuş "Dilçilik tarixi" adlı kitabda onu Mahmud əl-Kaşğari kimi təqdim etmişəm (s. 39); Məndən asılı olmayaraq, əsərin nəşriyyat redaktoru, hər yerdə *k* hərfi əvəzinə *q* hərfini işlətməmişdir. Azərbaycan dilçiliyində elə indi də *k* əvəzinə *q* işlədilir, mən bunu səhv hesab edirəm. İndiki mətndə onun adı ərəb dilindəki *əl* müəyyənlik artikli olmadan sadəcə Mahmud Kaşğari şəklində işlənəcəkdir.

*Prof. Dr., Bakı Dövlət Universiteti, I-alekperova70@gmail.ru

Tanınmış Azərbaycan ərəbşünası Vasim Məmmədəliyev “Ərəb dilçiliyi” əsərində Mahmud Kaşğarini ərəb dilçiliyinin Bağdad qrammatika məktəbinin nümayəndəsi kimi təqdim edir (s. 234-236). Elə mən də “Dilçilik tarixi” əsərində onu ərəb dilçiliyinə (məktəbi göstərmədən) aid etmişəm, indi də əsərini ərəb dilində yazdığı üçün ərəb (qədim də olsa) dilçiliyinin nümayəndəsi kimi təqdim edirəm. Lakin Mahmud Kaşğari nəinki ərəb dilçiliyinin Bağdad qrammatika məktəbinin, hətta bütöv ərəb dilçiliyinin fəvqündə durur. Ərəb dilçiliyi ərəb xilafətində yaşayan müxtəlif xalqlardan olan, lakin ərəb dilində və ərəb dilinə aid əsərlər yazan dilçiləri əhatə etsə də, özündə birləşdirsə də, mahiyyətə sahə dilçiliyidir, Azərbaycan dilçiliyi, rus dilçiliyi, gürcü dilçiliyi, ingilis dilçiliyi və s. kimi milli dilçilikdir. Mahmud Kaşğarinin dilçiliyi isə bəşəri dilçilikdir. Düzdür, Mahmud Kaşğari, bəzi ərəb dilçiləri kimi, 30, 40, 43, 50, 100 cildlik əsər yazmamışdır, cəmi dörd cilddən (əslində: üç cilddən) ibarət bir əsər yazmışdır (onun ikinci əsəri hələ tapılmamışdır, bəlkə də heç olmamışdır), lakin o, bu bir əsərdə dilçilikdə iki istiqamətin – iki məktəbin yox, iki cərəyanın yox, iki istiqamətin əsasını qoymuşdur: müqayisəli dilçilik və türkologiya. Rus dilçisi Barannikov müqayisəli dilçiliyin yaranmasını Panininin adı ilə bağlamağa səy göstərir. Lakin Panini öz əsərində bir dilin (hind dilinin) inkişafının iki dövrdəki (sanskrit və parakrit) vəziyyətini müqayisə etmişdir. Fransız alimi Qvilelm Postellus (1510-1581) 1538-ci ildə yazdığı “Dillərin qohumluğu haqqında” adlı əsərində Avropa dillərini mənşəcə qohumluğuna görə təsnif etməyə təşəbbüs göstərmişdi. Lakin dilçilikdə müqayisəli dilçiliyin yaranmasının holland dilçisi İosif Yustus Skaligerin (1540-1609) adı ilə bağlayırlar. O, XVI yüzilliyin lap sonlarında, demək olar ki, XVII əsrin astanasında – 1599-cu ildə yazdığı “Avropalıların dilləri haqqında mühakimə” adlı əsərində Avropa dillərini müqayisə edir. Mahmud Kaşğari isə hələ XI yüzillikdə iyirmidən çox türk dilini müqayisə etmişdi. Ona görə də İ.Y.Skaliger yox, Mahmud Kaşğari müqayisəli dilçiliyin banisidir demək daha ədalətlidir. Mahmud Kaşğari eyni zamanda türkologiyanın – türk dilçiliyinin yox, türklər haqqında elmin banisidir, çünki onun əsərində türk dilləri tək-cə təcrid olunmuş şəkildə araşdırılmır, həm də türk xalqlarının ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası, coğrafiyası və folkloru, adət-ənənəsi, yeməyi, geyimi, əmək alətləri, kənd təsərrüfatı və s. nəzərdən keçirilir.

Mahmud Kaşğari kimdir, nəçidir və türkologiya üçün nə etmişdir?

839-cu ildə uyğur dövlətində hərəc-mərclik başlanır: qəbilələr bir-birinin ardınca mərkəzi hökumətə qarşı qiyam qaldırırlar. 840-cı ildə qırğızlar üsyan qaldıraraq öz müstəqilliyini elan edirlər, uyğur əyanlarının bir hissəsi Çinin tərəfinə keçir. Belə şəraitdə Siçji Pan tigin on beş aymakı başına toplayıb Qərbə karlıkların yanına gedir. Uyğur dövlətinin qalıqlarına rəhbərlik edən Ögə tigin 841-ci ildə Çinə hücum edir. Sərhəd zonasındakı əyalətləri talan edir. Çin imperatoru qoşun toplayıb 842-ci ildə uyğurları məğlub edir. 843-cü ildə Çin ordusu uyğurları tam məğlub edir. Ögə tigin mənbələrdə “qara araba” adlanan qəbilənin yanına qaçır; onlar onu çinlilərə verirlər. Çinlilər Ögə tiginini edam edirlər. Enən tigin Ögə tiginin yerinə keçir və xalqın qalığını toplayıb tatabıların yanına gedir. 847-ci ildə Çin tatabıları məğlub edir. Enən tigin arvadı, oğlu və yeddi nəfər süvari ilə naməlum istiqamətdə haraya isə gedir. Beləliklə, uyğur dövləti süqut edir.

Pan tiginin rəhbərliyi ilə qərbə gedən uyğurların taleyi daha uğurlu olur. Karluklara sığınan bu uyğurlar tezliklə iki yerə parçalanır: bir hissə Kuçada məskunlaşır, qalanları Beşbalıq ətrafında yurd salır. Bu dövrdə uyğurlar qüvvə toplayırlar. Çinə çatan qırıq-qırıq məlumatlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, uyğurların təşkil etdiyi xaqanlıq yaşayır. 856-cı ildə Kuçada artıq yeni xan – Manlı xan taxta çıxmışdı. O, Çin imperiyası ilə münasibətləri qaydaya salır. Lakin bir ildən sonra Tibet qoşunları hucuma keçib (bu vaxt Çinlə Tibet arasında iki yüz illik müharibə gedirdi). Uyğurustandan Çinə gedən yolu kəsir. Onda Cuncariyə uyğurları işə qarışır. Cuncariyə uyğurlarının rəhbəri Buğu Tzsun Beşbalıqdan hücum edir və Tibet sərkərdəsi San Kunjonu məğlub edir. Buğu Tzsun tibetlilərin Siçjou (Turfan vadisi), Beytin (Beşbalıqın çincə adı da Beytindir, amma indi, güman ki, Beşbalıqın yanında fort nəzərdə tutulur, Lantay (Urumçi yaxınlığında), Tszinçəndə (Urumçidən 250 li qərbdə) qalalarını alır və bununla da Tyan-şan dağları civarında Tibet üstünlüyünə son qoyur.

Çinlə Tibet arasında iki yüz illik müharibə Çinin qələbəsi ilə bitir. Bundan uyğurlar da qazanır. Buğu Tzsun Beşbalıq və Kuça vadilərindən əlavə, Lobnor gölünün şimalını və Manas çayınadək Cuncariyanı əhatə edən kiçik, lakin möhkəm bir dövlət yaradır. Bu dövlət kiçik olduğu üçün xaqanlıq adlana bilməzdi, buna görə də onun hakimi edikut rütbəsi alır. Bu kiçik dövlətdən orta əsrlər Uyğurustanı yaranmışdır.

Uyğurların Tarım çayı hövzəsində yaradılan bu Kuça dövləti (840-1206) Tyan-şan dağlarının cənub ətəklərində yerləşirdi. Siyasi baxımdan regionun siyasi-ictimai həyatında o qədər də əhəmiyyətli rol oynamamasına baxmayaraq, Kuça dövləti monqolların tarix səhnəsinə çıxdığı vaxtadək keçən dövrdə mədəniyyət baxımından regionda birinci dərəcəli rol oynamışdır.

Mən qədim uyğur dövlətinin tarixindən ilk baxışdan göydəndüşmə təsiri bağışlayan bu sətirləri 2003-cü ildə nəşr olunmuş “Ulu türklər” adlı kitabıma əsaslanıb ona görə yazdım ki, Kuçada uyğur bəyliyinə yaradılması, mövcud olması və tənəzzülü tarixi (840-1206) yenə həmin ərəzidə yaradılmış Qaraxanilər dövlətinin yaranması, mövcudluğu və tənəzzülü tarixi ilə (840-1212), az qala, üst-üstə düşür. Kiçik fərqlərin tarix üçün o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Bir azdan uyğur bəyliyinə paytaxtı Kuça şəhərinin və Qaraxanilər dövlətinin paytaxtı Kaşğar şəhəri ilə eyni bir yaşayış məntəqəsi olduğunu etimonlaşdırdıqda qəribə eyniliyin şahidi olacağıq.

Ramiz Əskər “Mahmud Kaşğari və onun “Divanü-lüğət-it-türk” (Bakı, 2008) adlı kitabında (bundan sonra “Mahmud Kaşğari” mətnində həmin əsərə müraciət qısa belə yazılacaq: R.Ə., sonra səhifənin rəqəmi) yazır: “840-cı ildə ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanilər imperiyası (840-1212) yaranmışdır. Tanınmış rus tarixçisi V.V.Qriqoryev hakim sülalənin adından çıxış edərək bu imperiyaya “Qaraxanilər dövləti” adını vermişdir. Bu dəqiq və sərrast termin daha sonra dünya tarixşünaslığında möhkəmlənmişdir. V.V.Qriqoryevin əsərindən sonra görkəmli şərqşünas V.V.Barthold tərəfindən qələmə alınmış iki əsər Avstriya türkoloqu Otto (Omelyan) Pritsakin bir neçə irihəcmli və sanballı məqaləsi Şərqi və Qərbi Türküstanda 372 il boyunca mövcud olmuş Qaraxanilər dövlətinin tarixini işıqlandıran ilkin tutarlı mənbələr sayılır. Bunlardan başqa, Əhməd

Zəki Vəlidi Toğanın bir dərş vəsaiti, tanınmış qırğız alimi Omurkul Qarayevin bir monoqrafiyası, Y.A.Davidoviçin və M.N.Fyodorovun məqalələri, orta əsrlər dövrünə aid bir sıra səyahətnamələrin bəzi fəsilləri Qaraxanilər dövlətinin tarixindən bəhs edir.

Getdikcə qüvvətlənən və böyüyən Qaraxanilər dövlətinin ərazisi X əsrin ilk illərində şərqdə Kəşmir, şimalda Balxaş gölünə və Aral dənizinə, cənubda isə Mərvə qədər uzanır və təxminən 3 milyon kvadrat kilometr ərazini əhatə edirdi. Zaman keçdikcə Qaraxanilər dövləti ətrafdakı türk boylarını da öz tərkibinə daxil etmiş, ələlxüsus qonşu Şamani dövlətinin varlığına son qoyaraq onun torpaqlarını da ələ keçirməklə daha genişlənmiş, Mərkəzi Asiyanın ən iri və qüdrətli imperiyasına çevrilmişdir.

Dövlətin etnik tərkibi xeyli müxtəlif idi. əhalinin böyük əksəriyyətini türk boylarından olan cigillər, yağmalar, tuxsılar, arğular, karluklar, türkişlər, uyğurlar təşkil edirdi. Təbəələr arasında oğuz və qırğız boyları, soğd, toxar, tacik və başqa xalqlar da vardı” (R.Ə., 21-22).

Çin mənbələri Pan tiginin 15 aymakla qərbə – karlukların yanına getdiyini xəbər verir, amma bu aymakların hansı boylardan ibarət olduğunu demir. Lakin məlumdur ki, bu aymaklar uyğur qəbilə ittifaqına (dövlətinə) daxil idi. Deməli, aymaklar ya bir, ya da bir neçə türk boyundan ibarət ola bilərdi. Pan tigin karlukların yanına gəlmişdi. Lakin bu heç də o demək deyil ki, həmin ərazidə təkcə karluklar yaşayırdı; orada karluklardan başqa digər türk və türk olmayan qəbilələr də yaşayırdı.

Ramiz Əskər müxtəlif mənbələrdən bəhrələnərək Qaraxanilər sülaləsinin hansı türk boyundan çıxması barədə də söhbət açır: “Qaraxanilər sülaləsinin hansı boya mənsub olduğu barədə mübahisələr hələ də öz həllini tapmamışdır. V.V.Qriqoryevin fikrincə, xanədan karluk boyuna, O.Ptirsakin qənaətinə görə isə çigil və yağma boyuna mənsub idi. N.A.Aristov, A.Dilaçar və S.Q.Klyaştorını bu məsələdə V.V.Qriqoryevlə həmrəydirilər. Uyğur tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis D.İsiyev isə belə hesab edir ki, xanədan məhz yağma boyundan çıxmışdır. M.F.Köprülü, habelə oğuzlar, onların boy təşkilatları və dastanları haqqında bir sıra dəyərli əsərlər yazmış məşhur tarixçi Faruq Sümər də Qaraxanilər xanədanının yağma boyundan olduğu fikrindədir. V.V.Barthold isə bu məsələnin xüsusi tədqiqata ehtiyacı olduğunu qeyd edərək bildirmişdir ki, hakim sülalə böyük ehtimalla görə karluk boyundadır. O.Qarayev isə Qaraxaniləri çigil boyundan saymışdır” (R.Ə., 22). Ramiz Əskər özü isə Qaraxanilərin boy mənsubluğu haqqında heç bir söz demir.

Bu ehtimallardan birini – karluk mənşəyini müzakirə etmədən rədd etmək olar. Əgər Qaraxanilər dövləti 840-cı ildə yaranmışsa və Pan tiginin on beş aymakı da həmin 840-cı ildə karlukların yanına gəlmişsə, onda qəribə məntiqsizlik alınır: karluklar gözləyirmişlər ki, uyğurlar onların ölkəsinə gəlsin, onlar da gecə yatıb, səhər öz dövlətlərini yaratdıqlarını elan etsinlər, təcili surətdə (necə?) sülalə yaratsınlar (hansı qurumdan?). Nəzərə alsaq ki, uyğurlar karlukların yanına mütəşəkkil şəkildə artıq formalaşmış təşkilatları, qurumları, rəhbərləri olduğu bir vəziyyətdə gəlmişdilər, onda yuxarıdakı ehtimal (karluk ehtimalı) lap gülünc görünür.

Mən düşünürəm ki, Qaraxanilər dövləti Çin mənbələrinin Koçu bəyliyi adlandırdığı elə həmin siyasi qurumdur. Qaraxanilər sülaləsi də Orxon abidələrində adı çəkilən tokuz oğuz boyundan çıxmışdır. Tokuz oğuzlar türk qəbilə ittifaqına daxil idi. Göytürklərin xaqanı Bilgə xaqan nahaq yerə bu sözləri deməmişdir: “*Tokuz oğuz bodun kəmtü bodunun erti*” (Kül tigin, şimal üzü, 4) “Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi”. Bilgə xaqan Kül tigin kitabəsinin cənub üzünün ikinci sətrində də, Bilgə xaqan kitabəsinin şərq üzünün birinci sətrində də doqquz oğuzlara öz xalqı kimi müraciət edir. O da məlumdur ki, göytürk sülaləsindən sonra türk dövlətində hakim xanədan olan uyğurlar Orxon kitabələrində bəzən uyğurlar, bəzən on uyğurlar, çox vaxt isə *tokuz oğuz bodun* “doquz oğuz xalqı” adlanır. Deməli, Qaraxanilər sülaləsinin banisi Kül Bilgə Qara xan isə Çin mənbələrində Manlı xan adlandırılan şəxsdən başqa heç kim deyil. Qaraxani dövlətinin banisinin adı da bunu sübut edir: Kül Bilgə Qara xan: Kül Bilgə adını göytürklər işlətməmiş, həmin titullarını uyğurlar onlardan miras almış, ilk Qaraxani xanı da (uyğur olduğu üçün) göytürklər və uyğurlar üçün ənənəvi olan titulaturadan istifadə etmişdir.

Burada mən iki söz haqqında haşiyə çıxmaq istəyirəm: **kül/köl, tigin/təkin**.

Neoazərbaycan dilçiləri Əzizxan Tanrıverdi, Ramiz Əskər və başqaları müasir türk dilçilərinin, onlar da Bazenin təsiri altında qədim türk **kül** sözünü **köl** kimi oxuyurlar. Məsələ burasındadır ki, göytürk yazısında **kül** və **kölsözləri**əni işarə (hərf) ilə göstərilir, lakin **köl** toponiminin, **külisə** paleosiya xalqlarından kətlərdə hansısa Allahın adıdır (**İstəmi** də həmin xalqda Allah adıdır). Köl “göl” durğunluq rəmzisi; türklər durğunluq bildirən sözü özlərinə ad kimi qəbul edə bilməzdilər, qonşu xalqda Allah adı olan sözü isə götürə bilərdilər, götürürdülər də. **Tigin** sözünə gəlincə, burada savadsızlıq özünü göstərir: **tigin** qədim türkcə şahzadə deməkdir. **Təkin** sözü qədim türk dillərində yoxdur, müasir Azərbaycan dilində **kimi**, **oxşar** sözlərinin sinonimidir. Buna görə də **Kül təkin** (bəzən lap **Gültəkin** də deyirlər). Satuk **Təkin işlətmək** səhvdir, cahillikdir; **Kül tigin, Satuk tigin** deyilməlidir.

Uyğurların 840-cı ildə Koçuda yaratdıqları bəyliklə 840-cı ildə yaranan Qaraxanilər dövlətini identikləşdirmək üçün daha bir amil gətirək.

840-cı ildə qırğızların və çinlilərin təqibindən qaçıb karluklara sığınan uyğurların yaratdıqları iki bəylikdən birinin paytaxtı Koçu (Koço da yazılır və oxunur) şəhəri idi. Qaraxanilərin paytaxtı Kaşğar şəhəri haqqında Ramiz Əskər yazır: “Kaşğarın tarixi adı Ordu-Kənddir (Ramiz Əskər düz demir. Qədim türk topominyasında **kənd** komponenti yoxdur, **şəhər** mənasında **balıkkomponenti** var. R.Əskərin dediyi ərazidə də Ordukənd şəhəri yox, Ordubalık şəhəri olmuşdur). Bu ad onun paytaxt olmasına işarədir. Qədim Çin mənbələrində şəhərin adı So-lek və ya So-rak, çincə transkripsiyası Su-lek, çincə bugünkü adı Su-fu, transkripsiyası isə Ku-sə və ya Ka-şadır. Müasir Kaşğar Atadağdan axan Qızılsu çayının qolu olan Tümenin sağ sahilində yerləşir. Köhnə Kaşğar isə bir qədər aşağıdakı təpə üzərində salınmış, qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Onun xarabalıqları hələ də qalır. Mühüm karvan yolunun qovşağında yerləşən bu şəhərin tətixi b. e. ə. 76-cı ildən başlanır. Burada manixeizm, nəsturilik və buddizm uzun müddət bir arada mövcud olmuşdur.

Kaşğar 640-cı ildə cinlilərin əlinə keçmiş, 30 il sonra karluklar onu azad etmişlər. 692-ci ildə cinlilər şəhəri ikinci dəfə işğal etsələr də, 750-ci ildə karluklar Kaşğarı yenidən geri almışlar. Karluklar 840-cı ilədək uyğurların tabeliyində qalaraq Ötükəndən idarə olunmuşlar. Həmin il qırğızların uyğur dövlətini süquta uğratmaları ilə Kaşğarda Qaraxanilər sülaləsi hakimiyyəti ələ almış, əvvəlcə paytaxt Balasağun, 893-cü ildən isə Kaşğar olan tarixdəki ilk türk-islam dövlətini qurmuşlar. Paytaxt Balasağundan Kaşğara Oğulçak xanın dövründə köçürülmüşdür” (R.Ə., 27). Buradan belə çıxır ki, uyğurlar yaratdıqları bəyliyin paytaxtı Koçu (Koço) və Qaraxanilərin paytaxtı Kaşğar / Ku-sə (cinlilər ç deyə bilmədikləri üçün Ku-çə əvəzinə Ku-şə deyirlər) eyni bir şəhərdir.

Daha bir analogiya. Qırğızlar və cinlilərin təqibindən qərbə karlukların yanına qaçan uyğurlar orada iki bəylik yaradırlar. Qaraxanilərin də 1055-ci ilədək iki dövləti olmuşdur: şərq Qaraxani dövləti və qərbi Qaraxani dövləti; 1055-ci ildə qərbi Qaraxani dövlətinin xaqanı Buğra xan Məhəmməd Yağan Tigin müharibədə doğma qardaşı şərq Qaraxani dövlətinin hökmdarı Süleyman Arslan xanı məğlub edib şərq Qaraxani dövlətini işğal edir və öz dövlətinə birləşdirir.

Mənbələrdəki bir sıra faktik materiallar məntiqə sığmır. Məsələn, Ramiz Əskər V.V.Qriqoryevə istinad edərək yazır: “840-cı ildə ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanilər imperiyası (840-1212) yaranmışdır” (R.Ə., 21). Həmin müəllif bir səhifə sonra deyir: “Qaraxanilər sülaləsinin banisi Kül (Kül – Ə.R.) Bilgə Qara xan idi. Tam 30 il davam edən hökmranlığı dövründə (850-880) o, güclü, mərkəzləşmiş dövlət qurmuş, uyğur, çigil, yağma, tuxsı, arğu və karlukları vahid dövlət ideyası ətrafında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdur” (R.Ə., 22). Qərribə vəziyyət alınır: Qaraxanilər dövlətinin banisi (yəni yaradan) Kül Bilgə Qara xandırsa və o, həmin dövləti 840-cı ildə yaratmışsa, onda bəs necə olur ki, o, 850-ci ildən dövlətə başçılıq edir?! Bəs 840-850-ci illər arasında dövlətin başında kim durmuşdur? Yox, əgər sülaləni (oxu: dövləti) 840-cı ildə başqa adam yaratmışsa, onda: 1) həmin adam kimdir? 2) Kül Bilgə Qara xan sülalənin banisi necə ola bilər? Sülalənin adından da (Qaraxanilər) görünür ki, onu Qara xan yaratmışdır. Onda yeni bit sual meydana çıxır: Qara xan sülaləni (dövləti) 850-ci ildə yaratmışsa, nə üçün 840-cı il göstərilir? Bu, birinci məntiqsizlik.

İkinci məntiqsizlik. “1047-ci ildə Qaraxanilər dövləti taxt-tac uğrunda gedən daxili çəkişmələr və qonşu Qəznəvilər dövləti ilə aparılan ağır müharibələr üzündən xeyli zəifləyərək Şərqi və Qərbi xaqanlıq olmaq üzrə iki yerə bölünür” (R.Ə., 24). “Mahmud Kaşğari tarixdə ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanilər xanədanına mənsubdur. Onun babası Məhəmməd Yağan Təkin (Tigin – Ə.R.). atası isə şahzadə Hüseyin Çağrı Təkindir (Tigindir – Ə.R.). 1055-ci ildə Məhəmməd Yağan Təkinlə öz doğma qardaşı, Şərqi Qaraxani hökmdarı Süleyman Arslan xan arasında müharibə başlamış, nəticədə Süleyman Arslan xan əsir düşmüş, Burğa xan Məhəmməd Yağan Təkin Şərqi Qaraxanilər taxtını ələ keçirmişdir” (R.Ə., 29-10). “Şərqi Qaraxanilər dövləti uzun müddət qonşu Qəznəvilərlə siyasi və hərbi çəkişmələr içində olmuş, qanlı müharibələr aparmış. Sülh bağlamış, sülalələr arasında qohumluq əlaqələri yaratmışdır. Bu dövlətin ən parlaq dövrləri Süleyman Arslan xanın (1038-56) və onun oğlu Həsən ibn Süleyman xanın (1058-1103) hökmranlığı dövründə olmuşdur” (R.Ə.,25). “...1212-ci ildə qarakitaylar Şərqi Qaraxanilər dövlətinin varlığına son qoymuşlar” (R.Ə., 25).

Bu məqamda bir neçə sual doğur: 1. Qərbi Qaraxanilərin xaqanı Məhəmməd Yağan Tigin 1055-ci ildə Şərqi Qaraxanilər dövlətinin xaqanı Süleyman Arslan xanı məğlub edib Şərqi Qaraxanilər dövlətini öz dövlətinə birləşdirmişdisə, onda Süleyman Arslan xanın oğlu Həsən ibn Süleyman xanın dövründə Şərqi Qaraxani dövlətinin müstəqilliyindən, hətta ən parlaq dövründən necə söhbət gedə bilər? 2.Şərqi Qaraxanilər dövləti 1055-ci ildə Qərbi Qaraxanilər dövlətinə birləşdirilmişdisə, onda qarakitaylar 1212-ci ildə Şərqi Qaraxanilər dövlətinin varlığına necə son qoya bilərdilər? Həm də bu tarix Şərqi Qaraxanilər dövlətinin yox, ümumiyyətlə, Qaraxanilər dövlətinin süqutu tarixidir.

IX-XV yüzilliklərdə Avropada dini irtica hökm sürürdü, elm, mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsində elə bir uğur qazanılmamışdı. Elə həmin bu zaman ərzində islam dünyasında, o cümlədən islamı X əsrdə qəbul etmiş şərq ucqarında intibah yaranırdı: elm, mədəniyyət və ədəbiyyat sürətlə inkişaf edirdi, şəhərlər sürətlə böyüyür, gözəlləşir və tərəqqi edirdi, şəhərlərdə universitet tipli mədrəsələr, məscidlər, xəstəxanalar, karvansaralar tikilir, ticarət intişar tapırdı. Təsadüfi deyil ki, islam aləminin, həm də təkcə islam aləminin yox, bütün dünyanın ən görkəmli alimləri, şairləri və filosofları məhz bu dövrdə xristian ölkələrində yox, islam ölkələrində yetişmişdir. Bu mənada hər iki Qaraxani dövləti islam ölkələri istisna təşkil etmirdi. Balasağun, Fərab, Şaş (indiki Daşdənd), Səmərqənd, Buxara, Kaşğar şəhərləri Qaraxanilər dövlətinin inkişaf etmiş, ticarət, elm, mədəniyyət və ədəbiyyat mərkəzləri idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xristian şəhərlərindən fərqli olaraq, müsəlman şəhərlərində, ümumiyyətlə, müsəlman dövlətlərində, o cümlədən Qaraxanilər dövlətində ideya azadlığı hökm sürürdü: şəhərlərdə müxtəlif dinlərin nümayəndələri sərbəst yaşayırdılar.

Burada Qaraxanilər dövlətinin şəhərlərində elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, ticarətin – ümumiyyətlə, təsərrüfat və ictimai həyatın inkişafı haqqında danışmağa ehtiyac yoxdur. Mahmud Kaşğarının doğma şəhəri olduğu üçün təkcə Kaşğar şəhəri haqqında Ramiz Əskərin yazdıqlarını buraya köçürürəm: “Kaşğar Orta Asiyanın və ümumən, Asiyanın ən iri mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Burada çoxlu məktəb və mədrəsənin mövcud olduğu haqda bilgilər var. Kaşğardakı təhsil müəssisələri arasında Yusif Qadir xanın (1024-32) inşa etdirdiyi “Mədrəsəyi-Saciyyə” xüsusilə məşhur olmuşdur. O dövrün universiteti sayıla biləcək bu elm-təhsil ocağında çoxlu tələbənin təhsil aldığı, həmin çağın bütün elmlərinin tədris edildiyi, bu mədrəsənin də “Nizamiyyə”dən qədim olduğu bilinir. Bundan başqa “Həmiddiyyə və Mahmuddiyyə” mədrəsələri də çox məşhur idi. Burada dərslər deyən müəllim, müəddib, müdərris, şeyx və imam dərəcələrinə ayrılırdılar, bu da müvafiq olaraq müasir (elmi adı olmayan) müəllim, elmlər namizədi, dosent, elmlər doktoru və professor dərəcəsinə uyğun gəlirdi. Müxtəlif qaraxani mədrəsələrində fəaliyyət göstərmiş məşhur müdərrişlərdən Əbu Nəsr Samani (vəfatı: 961), Əbül Həsən Səid Hatəm, Səid Cəlaləddin əl-Bağdadi, Cəmaləddin Kaşğari, İmadəddin Kaşğari, Əbdülqəffar bin Hüseyin əl-Kaşğari (vəfatı: 1083) Məhəmməd bin Rəşid bin Əli əl-Kaşğari (vəfatı: 1083), əş-şeyx əl-imam əz-Zahid Hüseyin ibn Xələf əl-Kaşğari (973-1093) kimi şöhrətli alimlərin adlarını çəkmək mümkündür.

Mədrəsələrdə Quran tədris olunur, təfsir, hədis və fiqh dərsləri keçilirdi. Ərəb və fars dilləri dərinlən öyrədilir, bütün dərslərin izahı, əsasın, türkçə verilirdi. Ədəbiyyat dərslərində fəsaahət, bəlağət, xəttatlıq, yazı mədəniyyəti, tərcüməçilik və əruz tədris edilirdi. Riyaziyyat dərslərində

hesab, cəbr həndəsə, astronomiya və musiqi, elmi-hikmət dərslərində fəlsəfə, məntiq, metafizika, kimya, tibb, tarix, coğrafiya, siyasət, əxlaq, iqtisadiyyat öyrədilirdi. Baytarlıq, aqronomiya kimi fənlər də tədris proqramına daxil idi” (R.Ə., 27-28).

Mahmud Kaşğarının doğulduğu, böyüdüüyü, təlim, tərbiyə və təhsil aldığı mühit belə idi. Bəs Mahmud Kaşğari özü kimdir?

Mənbələrdə Mahmud Kaşğarının şəxsiyyəti haqqında demək olar ki, heç bur məlumat yoxdur. Buna mütəxəssislər də təəccüb edir. Məsələn, XX yüzilliyin 30-cu illərində Bakıda yaşamış, mənim məlumatıma görə Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügət-it-türk” əsərinin birinci cildinin tərcüməsini çapa hazırlamış şərqşünas R.K.Jüze yazır: “Hətta Samani Əbu Səid kimi bir bioqraf (vəfatı: 1113-cü il) özünün “Kitabul-ənsab” əsərində heç kimə məlum olmayan yazıçıların, o cümlədən Kaşğariyədən olan XI əsr yazıçılarının adlarının sadalanmasına iki səhifə (470-472), Orta Asiyanın daha az tanınan digər yazıçılarına isə yüzlərlə səhifə həsr etdiyi halda, “Divan” və onun müəllifi haqqında ikicə kəlmə söz demək ehtiyacını duymamışdır”. Görkəmli türkoloq A.N.Kononov da bu məsələyə təəccüb edir: “Kutadğu bilig” əsərinin müəllifi, eləcə də onun müasiri və həmyerlisi, böyük filoloq Mahmud Kaşğari haqqında məlumatlarımız, təəssüf ki, bizi məyus edəcək dərəcədə kasaddır. Bu iki görkəmli mədəniyyət xadimi haqqında nə müasirlərinin, nə də ki, sonrakı bioqraf və bibliografların məlumat verməməsi Kaşğariyyənin və Orta Asiyanın mədəniyyət tarixində izah olunmaz müəmmadır”.

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Ziya Bünyadov da əsərlərindən birində Mahmud Kaşğarının adını çəkir: “...Şərqi Qaraxanilər dövlətinin hökmdarı Tabğac Buğa Qara Həsən Əbu Əli Həsən ibn Süleyman idi. Balasaqunlu Yusif Hacib əl-Xass “Kutadğu Bilig”i ona həsr etmişdir. O, “Divanü-lügət-it-türk”ün müəllifi məşhur Mahmud əl-Kaşğarının əmisi idi”. Görkəmli tarixçi bir qədər yanılır: Buğa Qara Həsən Mahmud Kaşğarının əmisi deyildi, babası Məhəmməd Yağan Tiginin doğma qardaşı Süleyman Arslanın oğlu, deməli, Mahmud Kaşğarının atası Hüseyin Çağrı Tiginin əmisi oğlu idi. Dəqiqləşdirək: Mahmud Kaşğari Qərbi Qaraxanilər dövlətinin hökmdarı (xaqani) Məhəmməd Yağan Tiginin nəvəsi, vəliəhd şahzadə Hüseyin Çağrı Tiginin oğlu idi. Deməli, Mahmud Kaşğari şərqin qüdrətli dövlətlərindən birinin hökmdarının nəvəsi, gələcək hökmdarının oğlu – şahzadə idi, həm də adı şahzadə yox, vəliəhd şahzadə idi. Lakin nə atası Hüseyin Çağrı Tigin, nə də Mahmud Kaşğari xaqan ola bilmir. Məsələ burasındadır ki, Mahmud Kaşğarının babası Qərbi Qaraxanilər dövlətinin hökmdarı Məhəmməd Yağan Tigin 1055-ci ildə qardaşı Şərqi Qaraxanilər dövlətinin hökmdarı Süleyman Arslan xanla müharibəyə başlayır, qalib gəlib onu əsir götürür və iki Qaraxanilər dövlətini birləşdirir. Bundan 18 ay sonra 1057-ci ildə Məhəmməd Yağan Tigin şəhlik düzəldir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, artıq qocaldığı üçün Buğa xan Məhəmməd Yağan Tigin bu qonaqlıqda taxt-tacı oğlu Hüseyin Çağrı Tiginə verəcəkmiş. Lakin Buğa xan Məhəmməd Yağan Tiginin kiçik arvadı öz oğlu İbrahimi xaqan taxtına oturtmaq qəsdilə qonaqlıqdakıları zəhərləyir. Ölənlərin içində Buğa xan da, Hüseyin Çağrı Tigin də vardı. Bir qədər sonra həbsxanada Süleyman Arslan xan da boğdurulur. Beləliklə, İbrahim Qaraxanilər taxtına çıxarılır, lakin indi vahid Qaraxanilər dövlətinin yox, tək Qərbi Qaraxanilər dövlətinin hökmdarı kimi taxta çıxır. Belə ki,

həbsxanada öldürülmüş Süleyman xanın oğlu 1058-ci ildə Tabğaç Buğra Qara Həsən Əbu Əli Həsən ibn Süleyman adı ilə Şərqi Qaraxanilər dövlətində taxta çıxmışdı. Mənbələr Mahmud Kaşğarının bu soy qırımından necə qurtulduğu halda susur. O, təqiblərdən gizlənilib Şərqi Qaraxanilər dövlətinin torpaqlarına qaçır; bundan sonra o, ələ keçməmək üçün tez-tez yerini dəyişir, xəfiyələr duyuc düşənə qədər başqa obaya köçür və istər-istəməz, türk torpaqlarını oba-oba, oymaq-oymaq, el-el, kənd-kənd, şəhər-şəhər gəzir. Bu, səyahət deyildi, bu, bəzi tədqiqatçıların yazdığı kimi, ekspedisiya da deyildi; bu, yaşamaq uğrunda mübarizə idi. Lakin Mahmud Kaşğari təkcə yaşamaq üçün mübarizə aparmırdı. O, qüdrətli bir dövlətin taxtına oturacaq vəliəhd şahzadə kimi mükəmməl təhsil almışdı, bir sıra elmləri mükəmməl bilirdi (bunu onun "Divan"ındakı məlumatlardan sezmək olar), ən azı ərəb, fars və türk dillərini də mükəmməl bilirdi (bunu da "Divan"da görmək olar). O, təkcə yaşamaq uğrunda mübarizə aparsaydı, ucsuz-bucaqsız islam dünyasının hər hansı şəhərinə gedə və orada ən azı, müəllimlik edə, bəy balası kimi dolana bilərdi. Mahmud Kaşğari türk ellərini "axtarışda olan bir şəxs" kimi gəzsə də, müəyyən bir məqsəd güdürdü: o, gördüklərini götürür, eşitdiklərini yazırdı. Bu məhrumiyyətlərin nəticəsi "Divanü-lüğət-it-türk" əsəri oldu. Mənbələr yazır ki, Mahmud Kaşğarının daha bir əsəri – türk dillərinin sintaksisinə (ərəb dilçilik ənənələrində ilk dövrlərdə qrammatika morfolojiya / sərf və sintaksisə / nəhvə ayrılırdı; nəhv termini qrammatikanın hər iki sahəsini ehtiva edirdi) həsr olunmuş "Kitabu Cavahirun fi lüğət-it-türk" adlı əsəri də vardır. Bu əsər hələ tapılmamışdır, bəlkə (indi) heç yoxdur, bəlkə heç yazılmamışdır. Mən, təkcə türkoloq kimi yox, ümumiyyətlə elmi baxımdan Mahmud Kaşğarının "Divanü-lüğət-it-türk" əsərini ərəb dilçiliyində yazılmış yüzlərlə çoxcildli lüğətlərdən üstün tuturam.

Dilçilərin böyük əksəriyyətindən fərqli olaraq, Mahmud Kaşğari əsərində də özü haqqında, demək olar ki, heç bir məlumat vermir. Düzdür, əsərdə onun mənsubiyyəti haqqında bir-iki eyham vardır: "...bizim atamız olan bəylərə "Xəmir" deyirlər, çünki oğuzlar "əmir" deyə bilmədikləri üçün əli x-yə çevirib söyləyirlər. Atamız türk ellərinin Samanoğlulardan olan bəydir, adına Xəmir Tigin deyilir", "...yoxsa ki, mən... onların... söycə ən nəcabətli...".

Ramiz Əskər yazır: "M.F.Köprülü "əmir" sözünün oğuzlar tərəfindən "xəmir" şəklində tələffüz edilməsi haqqında Mahmud Kaşğarının qeydindən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, onun atalarının idarə etdiyi vilayətlərdə və ya komandanlıq etdikləri orduda oğuzlar əksəriyyət təşkil etmişlər" (R.Ə., 40). Mən M.F.Köprülünün bu nəticəsini səhv hesab edirəm. Mən bir qədər əvvəl göstərdim ki, Mahmud Kaşğari mənşəcə tokuz oğuz (doqquz oğuz) boyundan çıxmışdır və onların "əmir" əvəzinə "xəmir" deməsi məni təəccübləndirmir.

Mahmud Kaşğarının doğulduğu və vəfat etdiyi tarix və yer də mübahisəlidir. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti, o cümlədən tanınmış Azərbaycan ərəbşünası V.Məmmədəliyev onun təxminən 1029-1038-ci illər arasında anadan olduğunu göstərirlər. Mən "Dilçilik tarixi" kitabının 1988-ci il və 2006-cı il nəşrlərinin hər ikisində bu məsələyə (anadan olma və vəfatı tarixi və yeri) toxunmamışam. V.Məmmədəliyev onun vəfatı tarixinə, habelə anadan olma və vəfatı yeri məsələsinə toxunmur. Ramiz Əskər Mahmud Kaşğari və onun "Divanü-lüğət-it-türk" əsəri" adlı doktorluq dissertasiyasında və dissertasiyasını tam (bütöv) şəkildə əhatə edən eyni adlı monoqrafi-

yasında (2008) hər iki məsələni geniş şəkildə araşdırmışdır. O, görkəmli alimin anadan olması haqqında elmi ədəbiyyatda göstərilən hər iki tarixin (1029-1038 və 1008) xeyrinə və əleyhinə olan bütün amilləri götür-qoy etmiş (burada həmin amilləri təhlil etməyə ehtiyac yoxdur, maraqlananlar adı çəkilən əsərin 29-35-ci səhifələrini oxuya bilərlər), lakin özü müəyyən bir qərara gəlməmişdir. Ramiz Əskər iki tədqiqatçının – Avstriya alimi Otto Pritsakin və türk alimi Osman Fikri Sərtqayanın fikirlərini qarşılaşdırır, amma bu fikirlərə öz münasibətini bildirmir: “Mahmud Kaşğarının təvəllüd tarixi haqqında da fərqli fikirlər mövcuddur. Məsələn, Otto Pritsak onun Qaraxanilər sülaləsinə mənsub olduğuna və 1029-38-ci illər arasında doğulduğuna inanır. Osman Fikri Sərtqaya müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən Otto Pritsakin məqaləsindən istifadə edərək Mahmud Kaşğarının soy kötüyünü (şəcərəsini) çəkmişdir. Buradan belə anlaşılır ki, Mahmud Kaşğari Qaraxanilər imperiyasının banisi Köl (Kül – Ə.R.) Bilgə xaqanın səkkizinci nəsildən törəməsi, taxt-tac üçün xüsusi tərbiyə alan Qaraxani hökmdarları siyahısında doqquzuncu sırada taxta çıxacaq vəliəhd şahzadə olmuşdur.

Son illərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində Mahmud Kaşğarının 1008-ci ildə Opalda anadan olduğu, 1105-ci (bəzi rəqəmlərə görə 1095-ci) ildə Opalda vəfat etdiyi və orada Qaraxanilərə məxsus ailə məzarlığında dəfn edildiyi ortaya çıxmışdır. Burada xalqın böyük məhəbbətlə “Həzrəti Mövlana Şəmsəddin Əllamə” adlandırdığı Mahmud Kaşğarının türbəsi Səbuk Təkin (Tigin – Ə.R.), Alp Təkin (Tigin – Ə.R.), Kələç Buğra xan və digər Qaraxani ulularının, o cümlədən anası Bili Rəbiyyə Ninikənin qəbri ilə yanaşı yerləşir.

Bu rəqəmlər hər biri özlüyündə inandırıcı olmaqla bərabər bəzi yönəldən şübhə doğurur. Məsələn, Mahmud Kaşğarının 1008-ci ildə doğulduğuna inansa, 1057-ci ildə baş verən saray çevrilişi zamanı o özü təqribən 50 yaşında, atası Hüseyin Çağrı Təkin (Tigin – Ə.R.) 70, babası Buğra xan Məhəmməd isə 90 yaşlarında olması idi. Buğra xanın imperiyayı 18 ay idarə etdikdən sonra məhz qocalığına görə taxt-tacı oğlu Hüseyin Təkinə (Tiginə - Ə.R.) vermək üçün cülus məclisi keçirməsi faktı ağılabatan və məntiqli görünməli də (Ramiz Əskər unudur ki, Buğra xan Məhəmməd 1055-ci ildən əvvəl də Qərbi Qaraxanilər dövlətinin hökmdarı idi – Ə.R.), “qocalar sülaləsi” bir qədər şübhə doğurur.

Əgər Mahmud Kaşğarının 1029-1038-ci illər arasında anadan olduğu barədə O.Pritsakin fikrinə inansa, onda Mahmud çevriliş zamanı 19-28 yaşlarında bir gənc, atası 40-50, babası 60-70 yaşlarında olmalı idi. Bu yaşlar ümumən məqbul sayıla bilər. Mahmud Kaşğarının məhz çevrilişdən sonra sarayı tərk edərək bütün Türkiyəni 10-15 il dolaşması faktı doğrudursa, onda vəziyyət dəyişir. Çünki DLT (“Divanü-lügət-it-türk” – Ə.R.) kimi mürəkkəb və fundamental bir əsər yazmaq ideyası 19-28 yaşlı təcrübəsiz gənc üçün bir az erkəndir. Burada bizi ehtiyatlı olmağa vadar edən bir məqam var: əgər Mahmud Kaşğari 19-28 yaşında “Divan” üçün material toplamağa başlamış və bu işi ən gec 34-43 yaşında tamamlayıb Bağdada yola düşmüşsə, orada ən azı 46-55 il yaşamış olmalıdır. Bu olduqca uzun müddətdir. Çünki Osman Fikri Sərtqayanın yazdığına görə, Mahmud Kaşğari əsərini xəlifəyə təqdim etdikdən bir neçə il sonra Kaşğara qayıtmışdır. Doğulduğu kəndə gələndə 89 yaşında idi. Opalda “Mədrəseyi-Mahmudiyyə” adlı məktəb açaraq orada 8 il dərs demiş

və 97 yaşında haqqın rəhmətinə qovuşmuşdur. Bu miladi tarixdə 1105-ci ilə uyğun gəlir. Ona görə də Mahmud Kaşğarının 1008-ci ildə anadan olduğunu və 1105-ci ildə vəfat etdiyini qəbul etmək lazımdır” (R.Ə., 33-34).

Opalda Mahmud Kaşğarının qəbri üzərində əzəmətli bir məqbərə inşa edilmiş, heykəli ucaldılmışdır. Sanduqədə onun anadan olduğu və vəfat etdiyi tarix belə göstərilmişdir: 1008-1105.

Mahmud Kaşğarının anadan olduğu və dəfn edildiyi Opal kəndi (o, Opal kəndinin Azıx məhəlləsində anadan olmuşdur) Kaşğar şəhərinin 45 kilometr cənub-qərbində yerləşir.

“Divanü-lügət-it-türk” əsərinin yazılma yeri və tarixi də mübahisəlidir.

Əvvəlcədən qeyd etmək lazımdır ki, türklər Orxon-Yenisey kitabələri dövründə olduğu kimi, XI yüzillikdə də – islamı qəbul etdikdən sonra da hicri ilə yanaşı, on iki sikllik heyvan ili təqvimində də istifadə edirdilər. Mahmud Kaşğarının əsərinin yazılma tarixindəki mübahisələr də, ilk növbədə, bu təqvimin tətbiqindəki dolaşılıqdan irəli gəlir, həm də bu dolaşılıq ilk növbədə başqası yox, müəllif özü yaratmışdır. Bu dolaşılığın yaranmasında şərhçilərin də rolu az deyil. Məsələn, Mahmud Kaşğari əsərini nə vaxt yazması haqqında əsərdə üç yerdə tarix göstərir, rəqəmlər (tarix) bir-birindən fərqlənir: “...biz bu kitabı yazanda dörd yüz altmış altıncı [466] ilin məhərrəm ayı idi, ilan ili girmişdi. Bir il keçib 467-ci il olanda at ili gələcəkdir. Hesab sənə göstərdiyim üzrə olacaqdır”. Başqa bir nəşrdə bunun ardı belə davam edir: “...ilan ili davam edirdi. Bu il bitib 470-ci il olunca at ili başlanacaqdır”. 467-ci illə 470-ci il arasında (hər ikisi at ili adlandırılır) 12 il fərq yoxdur, deməli, bu iki rəqəm fərqli sikllərin ili ola bilməz. Deməli, birinci halda əsərin yazılması hicri 466-cı il (miladi: 1073), ikinci halda əsərin yazılması 469-cu (miladi: 1076-1077) ildə başlanır. Buradan da belə nəticə çıxır ki, əsərin yazılmağa başlanması tarixi 466-cı ilin məhərrəm ayından yox, 469-cu ilin məhərrəm ayı kimi (1076-cı il avqust-sentyabr) düzəldilməlidir. Kitabın yazılması haqqında “Divan”da verilən üçüncü tarix belədir. “Bu kitabı yazdığımız zaman [dörd yüz] altmış doqquzuncu il – nək ilidir” (nək “timsah” deməkdir: qədim türk təqvimində timsah ili yoxdur, əjdaha ili vardır ki, o da Çin dilindən alınmış *lü* sözü ilə ifadə olunur – Ə.R.). Bu sonuncu tarixi A.N.Kononovun məqaləsinə əsaslanaraq, Ramiz Əskər belə şərh edir: “Bu tarix miladi – 1076-1077-ci ilə uyğun gəlir. Həqiqətən də, hicri 469-cu il nək ilinin (yəni timsal ilinin) birinci yarısına (miladi 1076) və ilan ilinin ikinci yarısına (miladi 1077) müvafiqdir. Ehtimal ki, həmin dövrdə lügət üzərində əlavələr və düzəlişlər aparılmışdır. Bu deyilənlərdən belə bir nəticə çıxır ki, hicri 469-cu ildə kitab redaktə olunarkən “dörd yüz altmış altıncı (466) “ilin məhərrəm ayı” ifadəsi “dörd yüz altmış doqquzuncu (469) ilin məhərrəm ayı” kimi verilməli imiş (R.Ə., 36-37).

Ramiz Əskər yazır: “DLT-nin (“Divanü-lügət-it-türk”- Ə.R.) əlyazma nüsxəsinin sonundakı kitabəyə görə Mahmud Kaşğari kitabının hicri təqvimi ilə 464-cü ilin cəmədiyil-əvvəl ayının ilk günündə (qürrəsində) yazmağa başlamış, dörd dəfə yazdıqdan və təshih etdikdən sonra 466-cı ilin cəmədiyil-axır ayının 12-də bitirmişdir. Bu da müvafiq olaraq miladi təqvimlə 1072-ci ilin 25 yanvar çərşənbə gününə və 1074-cü ilin 10 fevral, bazar ertəsi gününə uyğun gəlir” (R.Ə., 37).

Yuxarıda göstərildi ki, “Divanü-lügat-it-türk” əsərinin yazılma tarixinin dolaşdırılmasında şərhçilərin də rolu (daha yaxşı olardı ki, günahı deyiləydi) az deyil. Mübaligəsiz demək olar ki “Divan”da verilən faktı hər tədqiqatçı özü istədiyi kimi şərh edir. Əminliklə demək olar ki, bu əsəri neçə tədqiqatçı araşdırmışsa, əsərin bir o qədər də yazılma tarixi meydana çıxmışdır. Cuman ki, türkologiya tarixində elə bir əsər yoxdur ki, “Divan” qədər çoxlu dilə tərcümə edilsin və ona “Divan”a yazılan qədər şərh yazılsın.

Bununla əlaqədar daha bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazımdır. Mahmud Kaşğari yazır ki, əsərini filan xəlifəyə təqdim etmişdir. Tədqiqatçılar yazırlar ki, həmin xəlifə həmin vaxt taxta oturmamışdı, məsələn, 14 ay sonra taxta oturmuşdu. Mən bu mübahisəni mənasız hesab edirəm, çünki düşünürəm ki, təqdimat ümumiyyətlə olmamışdır. İndinin özündə bir əlcə kitabın prezentasiyası (yəni: təqdimatı) keçiriləndə radio, televiziya, qəzetlər elə guruldayır ki, elə bil günəş qərbdə çıxıb şərqdə batmışdır. Gəlin, məsələyə pozitiv tərəfdən yox, neqativ tərəfdən baxaq. Ola bilər ki, mənbələr Mahmud Kaşğarının xəlifəyə kitab təqdim etməsi haqqında sussun (düzdür, mən buna inanmıram). Lakin bu məlumdur ki, hökmdarlar – şahlar, xaqanlar, imperatorlar, krallar, nəhayət xəlifələr onlara bağışlanmış bir şey üçün, məsələn, hətta qızardılmış toyuğun dərisi və gerisi üçün ənam verirdilər. Mənbələr Mahmud Kaşğarının xəlifəyə kitab təqdim etməsi haqqında susa bilərdi, lakin xəlifənin müəllifə ənam verməsi haqqında susmazdı. Amma susur. Deməli, heç bir təqdimat olmamışdır.

“Divanü lügat-it-türk” əsərinin yazılma yeri də mübahisəlidir. Əslidə bu məsələnin elə bir əhəmiyyəti də yoxdur. Kitab Bağdadda da, Qaraxanilər dövlətinin hüduqlarında da, hətta Qəbələdə də yazıla bilərdi. Lakin bir halda ki, mübahisə açılmışdır, onu yekunlaşdırmaq lazımdır. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti əsərin Bağdadda yazıldığını güman və iddia edir. Məsələn, Q.Q.Musabayev yazır ki, Mahmud Kaşğari əsərdə Törgək məntəqəsi haqqında danışır və onun Çin yolu üzərində olduğunu qeyd edir. Bu, həmin məntəqəyə Bağdaddan baxdıqda mümkündür. Əsər Türküstanda yazılsa idi, onda Törgəkin Bağdad yolu üzərində yerləşdiyi göstərilərdi. Bu, əğlabatan iddia deyil. Mən həmin məntəqənin harada – Kaşğardan şərqdə və ya qərbdə yerləşdiyini bilmirəm. Ancaq onu bilirəm ki, həmin məntəqə Kaşğardan şərqdə yerləşirsə, “Çin yolu üstündədir” ifadəsi əsərin Türküstanda yazıldığını göstərir. Digər tərəfdən, Bağdaddan Çinə bir yol getmirdisə, Kaşğardan Çinə bir yol gedirdi.

Ramiz Əskər və onun istinad etdiyi mənbələr əsərin Türküstanda yazılmasına etiraz edib iki amil göstərirlər: 1) Əsər Qaraxanilər dövləti hüduqlarında yazılsa idi, Mahmud Kaşğari “Kutadğu-bilig” əsərinin müəllifi Yusif Balasağunlu ilə tanış olardı və onun əsərindən də nümunələr gətirərdi. 2) Əgər “Divan” həqiqətən Kaşğarda, ümumən, Türküstanda yazılmış olsaydı, o zaman yerli risalələrdə və ya nisbə kitablarında bu barədə hər hansı bir məlumat olmalı idi.

Hər iki etiraz əsassızdır. 1. Yusif Xas Hacib Balasağunlunun “Kutadğu-bilig” poeması yenice yazılmış, həm də xaqana (saraya) təqdim olunmuşdu. Ondan nəinki qara camaatın, heç əsilzadələrin də xəbəri yoxdu. Sarayın qapıları isə Mahmud Kaşğarının üzünə bağlı idi. Bundan

başqa, hər iki əsər təxminən eyni zamanda yazılmışdı. Hətta ola bilsin ki, Mahmud Kaşğari saraydan çox-çox uzaqlarda, əlçatmaz bir yerdə idi. 2. Mahmud Kaşğari indiki terminlə desək, axtarışda idi. O, əsərini inkoqnitə yazırdı, heç kimin ondan və əsərindən xəbəri yoxdu. Belə bir şəraitdə risalə və ya nisbə kitabından danışmaq gülünc olardı.

Görkəmli şərqşünas P.K.Jüze də əsərin Türkünstanda yazılması fikrindədir. O yazır ki, Mahmud Kaşğari əvvəlcə öz şəhərində, sonra Buxara və Nişapurda təhsil almış, sonra biliklərini artırmaq üçün Bağdada getmişdir. “Divan”ı yazmaq ideyası da Bağdadda yaranmışdır. Bu məqsədlə o, ekspedisiyaya çıxmış, əsərini isə Kaşğarda yazıb bitirmişdir.

Mən də bu fikirdəyəm ki, Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” əsərini Qaraxanilər dövlətinin hüduqları daxilində yazmışdır.

Mahmud Kaşğarının öz əli ilə yazdığı dörd nüsxədən heç biri bizə qədər gəlib çatmamışdır. “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin elmə məlum olan yeganə nüsxəsi Azərbaycanın Savə şəhərindən olan Məhəmməd ibn Əli Bəkr ibn Əbu-l-Fəth əs-Savi tərəfindən Mahmud Kaşğarının avtoqrafından, təxminən 200 il sonra – 1266-cı ildə üzü köçürülən nüsxədir. Belə güman edirəm ki, Mahmud Kaşğarının öz əli ilə yazdığı kitab əvvəlcə xəlifənin kitabxanasına, 1258-ci ildən sonra Misir məmlüklərinin əlinə düşmüşdür. Güman ki, Məhəmməd əl-Savi həmin nüsxənin üzünü köçürmüş və bu kitab 1517-ci ildə türklər (Osmanlı dövləti) Misiri fəth etdikdən sonra İstanbulla gətirilmişdir.

“Divanü lüğət-it-türk” əsərinin tapılması isə dedektiv romanların süjetinə bənzəyir.

“Divanü lüğət-it-türk” əsərinin dövrümüzə gəlib çatmış bu yeganə nüsxəsi elm aləminə 1914-cü ildən məlumdur (yuxarıda onun 1266-cı ildə üzü köçürüldüyünü qeyd edilmişdir). Türkiyədə məşhur olan bukinist Əli Əmiri Əfəndi eşidir ki, bukinist mağazalarından birində 30 qızıla bir əlyazması satılır. Türkiyə maarif nazirliyi həmin əlyazmasını 10 qızıla almaq istəmişdir, lakin kitabın sahibi həmin qiymətə satmaqdan imtina etmişdir. Əli Əmiri Əfəndi həmin əlyazmanı almaq qərarına gəlir.

Əvvəlcə Əli Əmiri Əfəndi haqqında kiçik bir arayış: O, 1857-ci ildə Diyarbəkirdə anadan olmuş, uzun müddət müxtəlif vilayətlərdə, o cümlədən Diyarbəkir, Səlanik, Adana, Ərzurum, Trablissam, Kanya, İskodra, Hələb və Yəməndə mülkiyə müfəttişi işləmiş, evlənmiş, maaşını nadir kitabları və əlyazmaları almağa sərf etmişdir. Onun xahişi ilə İstanbuldakı Feyzulla Əfəndi mədrəsəsi kitabxanaya çevrilmiş və Əli Əmiri Əfəndi 12000 nadir kitabı və 4500 əlyazmanı həmin kitabxanaya bağışlamış, kitabxananın onun adına adlandırılmasına razı olmamış və onu “Millət kitabxanası” adlandırmağı təklif etmişdir. Əli Əmiri Əfəndi 1924-cü il yanvarın 23-də vəfat etmiş və Sultan Məhməd Fateh türbəsinin həyətinə dəfn edilmişdir. Əli Əmiri Əfəndi haqqında Türkiyədə bir heçə sanballı kitab nəşr olunmuşdur.

Əli Əmiri Əfəndi əlyazmanı almaq üçün bukinist mağazasına gedir. Bu Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin əlyazması idi. Sonralar Əli Əmiri Əfəndi yazırdı ki, o, əlyazmanı əlinə alan

kimi başa düşür ki, əlyazma 30 qızıla yox, 30 min qızıla dəyər: O, əlyazmanın qiymətini aşağı salmağa çalışır, lakin buna nail olmur. Ona deyirlər ki, əlyazma Osmanlı imperiyasının maliyyə naziri Nazif Paşa Vanioğullarına mənsub olub, o, əlyazmanı bir qohum qadına verib və tapşırıb ki, otuz qızıldan aşağı satmasın. Əli Əmiri Əfəndi əlyazmanı 33 qızıl lirəyə alır.

Tezliklə “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin şöhrəti bütün İstanbula yayılır. Bir sıra görkəmli şəxslər əsəri görməyə can atır. Lakin Əli Əmiri Əfəndi heç kimi əlyazmaya yaxın buraxmır, təkcə dostu Kilisli Rüfətə etibar edir. Kilisli Rüfət iki ay ərzində əlyazmanı üç dəfə oxuyur, dağınıq səhifələri ardıcıl düzür və nömrələyir. Zəhmət haqqı kimi Əli Əmiri Əfəndi öz evini ona bağışlamaq istəyir, lakin Kilisli Rüfət imtina edir.

Çoxları, o cümlədən o dövrün görkəmli mütəfəkkiri Ziya Göyalp “Lüğət”i nəşr etmək arzusunda olur. Hətta Ziya Göyalp əsəri görmək üçün Əli Əmirinin yanına gedir, ancaq Əli Əmiri onu əsərə yaxın buraxmır. Onda Kilisli Rüfətin təklifi ilə Ziya Göyalp Osmanlı imperiyasının baş naziri, “İttihad və tərəqqi” partiyasının lideri Tələt Paşanı bu işə qoşur. Lakin baş nazirin Əli Əmiri Əfəndini öz yanına çağırmasının yaxşı düşməyəcəyini (bizdən uzaq olsun), özünün isə Əli Əmirinin ayağına getməsinin etikaya sığmayacağını nəzərə alıb, onları “təsadüfi” görüşdürmək üçün ssenari qurur və bunu həyata keçirirlər...

Bir dəfə maliyyə naziri İbrahim Əfəndinin evində Əli Əmiri Əfəndinin də iştirak etdiyi iftarda baş nazir Tələt Paşa başında bir dəstə adam “təsadüfən” nazirin evinə gəlir. Hamı oturduqdan sonra nazir qonağını təntənəli sözlərlə yeni gələnlərə təqdim edir. Əli Əmiri Əfəndi adını eşidən kimi baş nazir başda olmaqla, gələnlər hamısı ayağa durub onun əllərini dəfələrlə öpməyə başlayırlar. Əli Əmirinin çoxlu, israrlı təkidindən sonra qonaqlar oturur və söhbət edirlər. Söhbət əsnasında baş nazir “Divanü lüğət-it-türk” əsəri haqqında Əli Əmiriyə suallar verir, axırda onun nəşr olunmasına icazə istəyir. Qısaca desək, Əli Əmiri bu işin yalnız Kilisli Rüfətə tapşılırmı şərti ilə kitabın nəşrinə razılıq verir...

Kilisli Rüfət 436 səhifəlik I cildi və 294 səhifəlik II cildi 1915-ci ildə, 333 səhifəlik III cildi 1917-ci ildə 300 nüsxə nəşr etdirir. Bu vaxtdan başlayaraq, “Divanü lüğət-it-türk” dünyanın bir sıra dillərinə, o cümlədən 2006-cı ildə Ramiz Əskər tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə və nəşr edilmişdir.

“Divanü lüğət-it-türk” əsərinin 1266-cı ildə üzü köçürülmüş əlyazması İstanbulda “Millət kitabxanası”nın kataloqunda Ar.4189 nömrə altında Əli Əmiri fondunda mühafizə olunur.

Tam bir əsrdir ki, dünyanın müxtəlif millətlərdən olan tədqiqatçılar “Divan” haqqında minlərlə yeni-yeni əsərlər yazırlar, lakin bu mövzunu bitirməmişlər. Azərbaycan ərəbşünası V.Məmmədəliyev “Ərəb dilçiliyi” adlı kitabında yazır: “Divanü lüğət-it-türk”ün məziyyətlərindən biri budur ki, əsər XI əsrdə Qaraxanilər dövlətinin tərkibinə daxil olan şimal-şərq türk xalqlarının canlı danışq dilindən götürülmüş şeirlər, idiomatik ifadələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, bayatılar və s. folklor nümunələri ilə zəngindir. Mahmud Kaşğari ilk dəfə türk dillərindəki ahəng qanununu

müəyyənləşdirmiş, müxtəlif türk dil və ləhcələrindəki səs uyğunluqlarını qeydə almışdır. Cəsarətlə demək olar ki, ərəb dilçiliyində “fenomen” hesab edilən Mahmud Kaşğari müasir mütəxəssislərin türk dillərinin tədqiqat obyektinə nisbətən yeni cəlb etdikləri bir sıra fonetik-morfoloji hadisələri XI əsrdə elmi şəkildə tədqiq etmişdir. Onun formativ suffiks və infikslər barədəki incə mülahizələri, isimlərin (adların) yaranması, substrat nəzəriyyəsi və s. haqqındakı fikirləri bu günün özündə belə dilçiləri heyran edir” (s. 235). Rus dilçisi V.A.Zvegintsev “Ərəb dilçiliyi tarixi” (rus dilində) adlı əsərində “Divanü lüğət-it-türk” əsərini “türk ensiklopediyası” adlandırır.

Ərəb dilli lüğətlər üçün səciyyəvi olan bir xüsusiyyəti Mahmud Kaşğarının lüğətində də görürük: lüğətdə sözlər əlifba sırası ilə düzülməmişdir. Mahmud Kaşğari lüğətdə müqayisəli üsuldən istifadə edir. Əgər bizim qəbul etdiyimiz mənada lüğət deyildir: bu və ya başqa məsələ izah edildikdə şəir parçaları, atalar sözləri, xalq ifadələri misal gətirilir. Müəllif hansı dilə aid sözün ədəbi dil üçün düzgün olduğunu göstərir, yeri gəldikcə fonetik və qrammatik qanunları izah edir, sözlərin etimologiyasını araşdırır. Türk dillərində ahəng qanununun fəaliyyət göstərdiyini ilk dəfə Mahmud Kaşğari aşkar etmişdir. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri türk dillərinin tarixi inkişafını, tarixi leksikologiyasını öyrənməkdə, müqayisəli qrammatikasını tərtib etməkdə əvəzsiz ilkin mənbələrdən biridir. Tərtib edildiyi vaxtdan 950 il keçməsinə baxmayaraq, bu əsərə olan maraq hələ də azalmamış, lüğət türkololoqlarının stolüstü kitabı olmuşdur. 2007-ci ildə Azərbaycan filoloqu Ramiz Əskər “Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, 2008-ci ildə həmin dissertasiyanı monoqrafiya şəklində nəşr etdirmişdir. Mən “Mahmud Kaşğari” mövzusunda yazanda həmin monoqrafiyadan bol-bol istifadə etmişəm.

KAYNAKÇA

Ə.Ə.Rəcəbli. “Müqayisəli-tarixi dilçilik”. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2017, 332 s.

Ə.Ə.Rəcəbli. Dilçilik tarixi. I cild. Bakı, 2006

Ə.Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələri. I cild, Bakı, 2010

Ə.Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I cild, Bakı, 2006